

Discussiedossier over Debye

Naar aanleiding van: Martijn Eickhoff, *In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2007), 196 pag.; ill. lit., index. Met samenvatting in het Engels en Duits (Geen ISBN/nummer).

Dit boek is volledig te downloaden via de website www.niod.nl/documents/In-naam-der-wetenschap.pdf. Inmiddels in het Engels vertaald door Peter Mason en uitgegeven als: Martijn Eickhoff, *In the name of science? P.J.W. Debye and his career in Nazi Germany*. Studies of the Netherlands Institute for War Documentation, no.2 (Amsterdam: Aksant 2008). 184 pag. ISBN: 978-90-5260-327-8. Prijs € 24, 90.

De publicatie van het NIOD-rapport *In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland*, geschreven door Martijn Eickhoff, en samengesteld naar aanleiding van de in 2006 ontstane kwestie over het oorlogsverleden van de Nederlandse Nobelprijswinnaar en chemicus Peter Debye (1884-1966), heeft de redactie van *Studium* aanleiding gegeven om aan een viertal historici te verzoeken om hun visie op dit rapport te geven. De samensteller van het NIOD-rapport, Martijn Eickhoff, heeft, na het binnenkomen van de commentaren, in dit discussiedossier het laatste woord gekregen.

De kwestie Debye kwam aan het rollen na het verschijnen van het boek door Sybe Rispen, *Einstein in Nederland. Een intellectuele biografie* (Amsterdam 2006), en de daaraan ontleende perspublicaties, zoals Rispen's artikel 'Peter Debeye [sic!], Nobelprijswinnaar met vuile handen', gepubliceerd in *Vrij Nederland* in januari 2006.¹

Deze media-aandacht leidde ertoe dat, kort daarna, de besturen van zowel de Universiteit Utrecht, als de Universiteit van Maastricht, de naam van Debye lieten vallen als naamgever voor respectievelijk een onderzoeksinstituut en een wetenschappelijke prijs, met daarna alle commotie van dien.² Om helderheid te krijgen in de feiten heeft het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen daarop aan het NIOD gevraagd een rapport over Debye op te stellen. De colleges van bestuur van beide betrokken universiteiten hebben vervolgens aan een commissie onder leiding van de oud-politicus Jan Terlouw verzocht te bezien welke beleidsmatige conclusies er aan het 'feitenrelaas' van het NIOD moesten worden verbonden. Dit rapport is op 17 januari 2008 in de openbaarheid gebracht.³ Dat de kwestie daarna nog open staat voor nadere discussie en interpretatie, mag blijken uit dit discussiedossier.

Namens de redactie,

Ernst Homburg, Huib Zuidervaart

1 Sybe Izaäk Rispen, *Einstein in Nederland : een intellectuele biografie* (Amsterdam 2006). Zijn artikel 'Peter Debeye, Nobelprijswinnaar met vuile handen', is in digitale versie te lezen op: www.vn.nl/Wetenschap/ArtikelWetenschap/PeterDebeye,NobelprijswinnaarMetVuileHanden.htm .

2 Voor een in 2006 geschreven reactie op de Debye-affaire door Dr. Gijs van Ginkel, destijds 'Senior Managing Director van het VM Debye Instituut' te Utrecht, zie www.debye.uu.nl/documents/Debye.htm.

3 Het in januari 2008 uitgebrachte advies van de commissie-Terlouw aan de colleges van bestuur van de universiteiten van Utrecht en Maastricht is te downloaden via: www.science.uu.nl/nieuwsagenda/items/20080117/DebyeadviesTerlouw.pdf.

(1) Hoe zorgvuldig is het NIOD-rapport?

JURRIE REIDING

Nieuwegein

ERNST HOMBURG

Universiteit Maastricht

Laten we beginnen met een positieve conclusie: het NIOD-rapport *In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland*, geschreven door Martijn Eickhoff, heeft een aantal nieuwe bronnen ontsloten en bevat daardoor een aanzienlijke hoeveelheid informatie die nog niet algemeen toegankelijk was.

Meer informatie is echter niet altijd een voordeel. De opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan het NIOD was heel concreet: een onderzoek naar de rol en het optreden van Peter Debye in de periode 1933-1945 in Duitsland om daarmee een antwoord te geven op de gerezen vragen. De universiteiten van Utrecht en Maastricht (en later de commissie-Terlouw) zaten immers te wachten op die antwoorden in verband met de naamgeving van hun instituut, respectievelijk prijs. Het rapport moest dus een praktisch doel dienen en had zich daarom kunnen beperken tot een aantal gerichte onderzoeksvragen waardoor de slepende Debye-affaire tot een spoediger einde had kunnen worden gebracht.

Naar onze mening kunnen die vragen als volgt worden geformuleerd:

- (1) Hoe moet de carrière van Debye in nazi-Duitsland, die uitmondde in het directeurschap van het *Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik* (1935-1939) en het voorzitterschap van de *Deutsche Physikalische Gesellschaft* (DPG) (1938-1939) worden gekarakteriseerd? Als collaboratie, opportunisme, aanpassing of (lijdelijk) verzet?
- (2) Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de brief van december 1938 aan de DPG-leden, ondertekend door Debye, waarin de joodse leden worden opgeroepen hun lidmaatschap op te zeggen?
- (3) Was Debye een antisemiet?
- (4) Vertrok Debye eind 1939/begin 1940 naar de Verenigde Staten met het oogmerk binnen afzienbare tijd terug te keren naar nazi-Duitsland of juist niet?

De antwoorden op deze vragen raken in het rapport ondergesneeuwd en mede daardoor zou de indruk na eerste lezing kunnen zijn: de universiteiten en de commissie-Terlouw kunnen er alle kanten mee op. Voor elk wat wils. Na nauwkeuriger lezing en analyse van de *essentiële* tekstfragmenten moeten we helaas tot de conclusie komen dat de antwoorden die het NIOD-rapport biedt ernstig tekort schieten. Er schuilen adders onder het gras. Soms is er sprake van feitelijke onjuistheden, vaker van eenzijdige interpretaties en regelmatig van vooringenomenheid. Daarbij komt dat de ter zake doende teksten regelmatig zijn gelaardeerd met insinuerend taalgebruik. Dit ondanks de aanzienlijke wetenschappelijke pretenties die het rapport uitstraalt. Zo lezen we op pagina 15 dat wordt beoogd 'het Nederlandse debat over Debye met een gefundeerde historische interpretatie een kwalitatieve impuls te geven'. Het onderstaande zal hopelijk duidelijk maken dat wij bij die 'kwalitatieve impuls' forse vraagtekens plaatsen.

Debye's 'opportunisme'

Wat de eerste onderzoeksvraag betreft, valt op dat tijdens het hoogtepunt van de *Debye-hype*, onmiddellijk na de publicatie van Rispens' boek *Einstein in Nederland* [waarin Debye's rol aan de orde werd gesteld] en zijn optreden in de media, het woord collaboratie in de lucht hing, dat pas langzaam weer achter de horizon verdween. Het NIOD-rapport spreekt niet van 'collaboratie', maar hanteert de term 'opportunisme'. Op pagina 127 lezen we, als een soort eindoordeel het volgende:

Op basis van dit rapport waarin voor het eerst zowel Duitse, Amerikaanse als Nederlandse bronnen zijn geraadpleegd, kan geconstateerd worden dat Debye na zijn aankomst in de Verenigde Staten met reden een opportunist is genoemd. Het is gebleken dat hij zich zowel in het Derde Rijk als in de Verenigde Staten loyaal toonde aan het heersende politieke systeem, terwijl hij tegelijkertijd een achterdeur openhield: in het Derde Rijk door zijn Nederlandse staatsburgerschap aan te houden, in de Verenigde Staten door te pogen via het *Auswärtige Amt* in het geheim enige contacten met nazi-Duitsland te onderhouden; dit laatste was ook ingegeven door zijn loyaliteit aan zijn in Berlijn achtergebleven dochter. Maar Debye was meer dan een opportunist alleen: in de loop van zijn carrière verbond hij de wetenschapsbeoefening aan verschillende idealen zoals het internationalisme, het Duitse en Nederlandse nationalisme en de Amerikaanse *War Effort*. Dit leidt tot de vraag of Debye als wetenschapper werkelijk in de ban was van dergelijke idealen of er hoofdzakelijk calculerend mee omging. Een historicus kan hier geen gefundeerd antwoord op geven. Hier betaalt zich het door Debye ten tijde van het Derde Rijk ontwikkelde survivalmechanisme van meerduideligheid nogmaals uit. Het stelde hem samen met zijn grote overtuigingskracht in het Derde Rijk langdurig in staat om zijn positie te handhaven.

Het is aan te bevelen deze passage meerdere malen te lezen. Gelukkig stelt het NIOD-rapport ons in staat dat reeds tweemaal te doen, want het citaat wordt grotendeels herhaald in de samenvatting op pagina 166.

We onderwerpen deze tekst aan een nauwkeurige analyse. Het citaat stelt dat Debye zich zowel in het Derde Rijk als in de Verenigde Staten loyaal toonde aan het heersende politieke systeem. Wat betekent 'loyaliteit' hier en waren die twee 'loyaliteiten' gelijkwaardig? Toen het *Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik* in het najaar van 1939 onder militair gezag werd geplaatst en in dienst kwam van de Duitse oorlogsindustrie, was dat voor Debye het sein om naar de Verenigde Staten te vertrekken om daar juist wel aan onderzoek van militaire importantie te werken. De auteur raakt hier verstrikt in z'n eigen argumenten. Het citaat op pagina 127 in z'n totaliteit wrijft Debye opportunisme in een negatieve zin aan, alsof het voor hem niet uitmaakte loyaal te zijn aan nazi-Duitsland of aan een geallieerde mogendheid.

Het citaat gaat dan verder met Debye's 'achterdeurpolitiek'. Debye zou opportunistisch gehandeld hebben door in het Derde Rijk zijn Nederlandse staatsburgerschap aan te houden. Wij vragen ons af wat het NIOD-rapport zou hebben geschreven als Debye wél was gewicht voor de nazi-druk om zijn Nederlandse nationaliteit in te ruilen voor de Duitse. Als opportunisme niet waarde vrij wordt geacht, was de weigering van Debye zijn Nederlandse staatsburgerschap op te geven een saillant voorbeeld van niet-opportunistisch gedrag.

In de Verenigde Staten zou Debye gepoogd hebben een achterdeur open te houden door geheime contacten met nazi-Duitsland. Dan moeten we natuurlijk eerst weten wat de inhoud van die contacten was. Dat is te lezen op de pagina's 103 en 104 van het rapport. Op pagina 103 wordt een bericht van het *Deutsche Generalkonsulat* in New York aan Berlijn aangehaald: 'Professor Debye erklärt, dass er jederzeit bereit sei, Leitung Instituts zu alten

Bedingungen wieder zu übernehmen, sobald dies von dort aus möglich sei'. Op pagina 104 citeert het NIOD een brief van Debye aan Telschow in Berlijn. Debye stelt daarin dat hij bij zijn eerdere beslissing blijft ('an meinem früheren Entschluss festhalte') en dat de oorspronkelijke overeenkomst moest worden gegarandeerd ('Bestimmungen meines alten Vertrages zu gewährleisten'). Debye wist dat die oorspronkelijke overeenkomst (inclusief het behoud van zijn nationaliteit) voor de nazi's nog steeds onaanvaardbaar was, want Telschow had hem vele maanden eerder geschreven dat zijn vroegere positie niet kon worden gehandhaafd 'für die Dauer des Krieges' (103). Op pagina 90 trekt het NIOD dezelfde conclusie: 'in Duitsland bestond er voor Debye als autonoom wetenschapper, zolang de oorlog zou duren, simpelweg geen toekomst meer'. Onze conclusie: de achterdeur naar Duitsland bestond helemaal niet, zoals het NIOD-rapport zelf laat zien. Die was allang gesloten, tenminste zolang de oorlog duurde.

De rest van het eindoordeel op pagina 127 is al even treurig. Debye zou meer dan een opportunist zijn. Er worden hem internationalistische en nationalistische idealen toegedicht waaraan hij mogelijk niet trouw bleef. Debye's leidende ideaal, zijn leven lang, was wetenschappelijk onderzoek te doen dat hij zelf had gekozen. Dit wordt meerdere malen in het rapport onderkend. Precies om die reden was Debye wetenschappelijk actief in vier verschillende landen op twee continenten. Waarom dan hypothetische idealen opgevoerd? Om met ontrouw aan die idealen een vorm van opportunisme te suggereren?

Naar onze interpretatie komt aan het slot de aap uit de mouw: Debye was 'in het Derde Rijk langdurig in staat om zijn positie te handhaven'. Deze langdurige positie is blijkbaar de steen des aanstoots en dan moet de betrokkene wel een opportunist zijn. Met quasi-wetenschappelijke fraseologie – met als hoogstandje het 'survivalmechanisme van meerduidigheid' – wordt dan van achteren naar voren geredeneerd. Het is een gekunstelde en kansloze poging het veronderstelde opportunisme van Debye psychologisch te duiden.

De (langdurige) positie van Debye in het Derde Rijk roept ook op pagina 22 achterdocht op. We citeren:

Een van de opvallende kenmerken van de carrière van Debye in het Derde Rijk is dat binnen enkele jaren – als directeur van een Kaiser-Wilhelm-Instituut en hoogleraar aan de Friedrich-Wilhelms-Universität – de absolute wetenschappelijke top werd bereikt. Typerend is ook de snelheid waarmee verschillende aanvullende benoemingen, met steun van verschillende groeperingen binnen het Derde Rijk, tot stand kwamen.

Hoezo 'opvallend' en 'typerend'? Welke zijn die 'verschillende groeperingen'? Het citaat insinueert dat Debye zijn furor (mede) te danken zou hebben aan het nazibewind. Dat is geenszins het geval. Max Planck, en niemand anders, haalde Debye vanuit Leipzig naar het *Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik*, puur op grond van wetenschappelijke verdiensten. De *Deutsche Physikalische Gesellschaft* benoemde Debye tot haar voorzitter juist omdat hij bij uitstek geschikt werd bevonden haar autonomie te verdedigen, gezien zijn recente Nobelprijs en zijn Nederlandse nationaliteit.

Inmiddels zijn hierboven ook de bevindingen van de auteur aangaande onderzoeksvraag-(4) van kanttekeningen voorzien. De door het rapport veronderstelde mogelijke terugkeer naar Berlijn in oorlogstijd, één van Debye's 'achterdeuren', bleek in de praktijk niet te bestaan.

De brief van december 1938

Wat heeft het NIOD te zeggen over de tweede onderzoeksvraag? Over de ontstaansgeschiedenis van de brief van december 1938 zegt het rapport op pagina 76: 'De interpretatie dat Debye door het *Reichserziehungministerium* expliciet gedwongen was de 'Austritt'-brief te schrijven wordt door deze notulen tegengesproken en is om drie aanvullende redenen niet aannemelijk'. Het aangehaalde fragment uit de DPG-notulen van 14 december 1938 spreekt helemaal niet tegen dat er sprake van dwang vanuit het ministerie was. Er is alleen te lezen dat er (ook) binnen de Deutsche Physikalische Gesellschaft door nazi-gezinden persie werd uitgeoefend om joodse leden te verwijderen. De 'drie aanvullende redenen' zijn alle speculatief. Desondanks wordt in het 'slot' op pagina 116 resoluut gesteld: 'Van directe dwang door zijn ambtelijke superieuren was bij het versturen van de brief geen sprake'. Deze conclusie gaat uit van de veronderstelling dat dwang per se op schrift moet zijn gesteld. De eis joodse leden te royeren was reeds in 1935 wettelijk vastgelegd, verschillende andere wetenschappelijke verenigingen hadden hier reeds gevolg aan gegeven. Vooral na de *Reichskristallnacht* van 9 november 1938 was er een grote maatschappelijke en politieke druk in Duitsland om de rassenwetten van 1935 onverkort door te voeren.

Welke conclusies trekt het rapport over de effecten van de brief? Het NIOD heeft inmiddels meegedeeld dat in de tweede druk van het rapport een wijziging zal worden aangebracht op pagina 75. De oorspronkelijke tekst luidde: 'In reactie op de brief kwamen er enkele opzeggingen binnen: Richard Gans, Emil Cohn, Georg Jaffe, Walter Kaufmann en Franz Boas. De resterende joodse leden werden stilzwijgend van de ledenlijst geschrapt (358). Naar schatting ging het om ongeveer 120 personen, een kleine tien procent van het ledenbestand (359)'. In de tweede druk zijn de laatste twee zinnen als volgt gewijzigd:

'Het handjevol overgebleven Duits-joodse leden werd waarschijnlijk stilzwijgend van de ledenlijst geschrapt (358). De exacte toedracht en de precieze getallen zijn niet bekend (359)'.
(De getallen 358 en 359 verwijzen naar literatuurreferenties).

Deze correctie is halfslachtig. Het citaat in de eerste druk suggereert dat er voor het 'stilzwijgend schrappen' bewijzen zijn.⁴ Mogelijk had de schrijver van het rapport zijn referentie 359 niet gelezen, die verwijst naar een website van Klaus Hentschel.⁵ Deze onderzoeker vergelijkt de DPG-ledenlijsten van 1938 en 1939 en vindt dat 121 leden niet meer op de lijst van 1939 voorkomen. Op grond van aanvullende informatie concludeert hij dat rond 80 ex-leden niet geroyeerd kunnen zijn. Van de overige 40 leden kon hij de reden van verdwijning niet achterhalen. Het nieuwe citaat vermeldt dat er 'waarschijnlijk stilzwijgend' joodse leden zijn geschrapt. Als iets *waarschijnlijk* is moeten er op z'n minst *aanwijzingen* of gegronde *vermoedens* zijn. Die zijn er niet.

Was Debye een antisemiet?

Op de pagina's 81 t/m 87 worstelt het rapport met Debye's vermeende antisemitisme. In het begin wordt de vraag opgeroepen of Debye de maatschappelijke uitsluiting van joden op 'principiële gronden' onderschreef. De auteur zet dus hoog in.

Op pagina 85 lezen we: 'Voor de periode na 1933 – het antisemitisme was in Duitsland inmiddels geradicaliseerd en 'politiek-correct' – zijn van Debye geen vergelijkbare, op de persoon gerichte antisemitische opmerkingen bekend. Het is nog maar de vraag of Debye

4 In een uitgebreide brief van december 2007, gericht aan de commissie Terlouw, ondertekend door respectievelijk één van ons (Jurrie Reiding), Herman de Lang (*Ned. Tijdschrift voor Natuurkunde*) en Gijs van Ginkel (voormalig Managing Director *Debye Instituut*) is o.a. melding gemaakt van deze onjuistheid in het *NIOD-rapport*.

5 www.cx.unibe.ch/~khentsch/dpg38-39.html.

in deze jaren zijn positie had kunnen verbeteren, door publiek antisemitische opmerkingen te maken'. Er wordt hier gerefereerd aan drie uitspraken (twee in 1912 en één in 1921) waarvan eerder werd gezegd: 'Van de jongere Debye zijn drie antisemitische opmerkingen bekend; deze werden achter de schermen gemaakt'. In de samenvatting wordt de opmerking gemaakt dat die uitingen 'de "alledaagse" variant' nauwelijks overschreden en dat Debye 'zich publiekelijk niet profileerde als antisemiet'. Waarom nu ineens spreken van 'publiek antisemitische opmerkingen'? Debye wordt blijkbaar daartoe moreel in staat geacht en wel met het doel zijn 'positie te verbeteren'. Slechts omstandigheden (internationaal netwerk en de DPG) zouden hem hiervan hebben weerhouden! Waarom dit op negatieve wijze 'filosoferen' over uitspraken die niet gevonden zijn? Hebben we ook hier te maken met een krampachtige poging om het opportunistische dat Debye is aangewezen waar te maken?

Het wordt nog bedenkelijker als het rapport vervolgt met: 'Wellicht zag Debye voor antisemitische stellingnamen geen aanleiding meer nadat het door de staat gelegitimeerde antisemitisme een einde had gemaakt aan het vermeende joodse nepotisme'? Deze vraag insinueert dat Debye de antisemitische maatregelen van de nazi's mogelijk zou hebben begroet of zelfs toegejuicht. Op bedenkelijke wijze wordt de veronderstelling geuit dat Debye van mening zou kunnen zijn dat de nazi's tegemoet zijn gekomen aan zijn wensen en denkbeelden. Nergens wordt aannemelijk gemaakt dat Debye ook maar enige sympathie zou kunnen hebben voor het antisemitisme van de nazi's. Ondertussen blijft de hoog ingezette beginvraag onbeantwoord. Moet de sfeer van achterdocht die is opgeroepen het antwoord suggereren? Dit is geen serieuze wetenschap, maar kwaadaardige speculatie, gevoed door wantrouwen en vooroordeel.

Wij hebben geen simpele verklaring voor de plotselinge Debye-hype en de naweeën daarvan, die ook in het NIOD-rapport gesignaleerd kunnen worden. Mogelijk spelen bepaalde emoties een rol. Volgens ingewijden deelde de toenmalige voorzitter van bestuur van de Utrechtse universiteit in januari 2006 de directeur van het Debye Instituut mee dat iemand die een brief met 'Heil Hitler!' beëindigt geen enkele relatie met de universiteit verdient. Mogelijk is de voorzitter geschrokken van deze Hitlergroet, die tegenwoordig slechts in extreemrechtse kringen wordt gebezigd. Maar in 1940 schrok de Nederlandse regering juist van het tegendeel, van het in een kwaad daglicht stellen van Hitler. Begin maart 1940 werd bij alle boekhandelaren in Den Haag de Nederlandse editie van het boek *Hitler's eigen woorden* van Hermann Rauschning in beslag genomen. De minister van justitie, prof. Gerbrandy, antwoordde op Kamervragen op 1 mei 1940 dat er 'beledigingen van het hoofd van een bevriende staat' in het boek voorkwamen.⁶ Menno ter Braak, die het boek had vertaald en van een puntige inleiding had voorzien, was reeds gedagvaard om op 14 mei voor de Haagse rechtbank te verschijnen. Die rechtszitting ging om begrijpelijke redenen niet door. We zullen het, wat de commotie rond Debye betreft, dus maar houden op door schrikreacties verlamd beoordelingsvermogen.

Er moet ons tot slot nog iets van het hart. Op pagina 125 van het rapport lezen we:

Er ontstond aldus over Debye en zijn vertrek uit het Derde Rijk een 'transnationaal' wetenschappelijk 'familiealbum' waarin een ideaalbeeld werd gekoesterd. Dat achter dit beeld, een veel complexer verhaal met scherpe kanten schuilging, zou – eenmaal blootgelegd door een buitenstaander, en ook nog eens op onzorgvuldige wijze – bij diezelfde vakgenoten hard aankomen; er werd hen een grootheid ontnomen.

6 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*, 2 ('s-Gravenhage 1969) 153.

De ‘buitenstaander’ is Rispens die hier geprezen wordt, hoewel hij onzorgvuldig was. Hoe zorgvuldig het NIOD-rapport dan wel is, hebben we getracht duidelijk te maken. Van meer belang is de opmerking over het door vakgenoten gekoesterde ‘transnationaal’ wetenschappelijk ‘familiealbum’ over Debye. Vanaf het begin hebben we de Debye-affaire ook geïnterpreteerd als een aanval op de hele natuurwetenschappelijke gemeenschap en op de natuurwetenschap zelf. Maar die gemeenschap (de ‘vakgenoten’) heeft met succes teruggeslagen waarbij het Debye Instituut zelf in de voorste linies opereerde. Er is haar dus geen grootheid ontnomen zoals het citaat – met een ondertoon van leedvermaak, zo lezen wij het – constateert. Maar een ieder oordele hier zelf.

(2) De affaire-Debye – heel Nederlands en heel onbevredigend

KLAAS VAN BERKEL

Rijksuniversiteit Groningen

In de kwestie rond Peter Debye en nazi-Duitsland heeft iedereen een beetje gewonnen en verloren – heel Nederlands en heel onbevredigend. Na het verschijnen van het NIOD-rapport van Martijn Eickhoff, *In naam der wetenschap?*, en na het uitkomen van het advies van de Commissie Terlouw heeft de Utrechtse universiteit besloten haar instituut voor nanochemie weer met de naam van Debye te tooien, terwijl de Universiteit Maastricht vasthield aan haar besluit om de tweejaarlijkse prijs voor de natuurwetenschappen niet meer uit te reiken als de betalende stichting aan de naam van Debye zou vasthouden.⁷ Degenen die Debye door dik en dun wilden steunen hebben dus zowel iets te vieren als te betreuren en dat geldt ook voor degenen die, zoals ik, van meet af aan vonden dat Debye een man was die niet deugde en met wie je liever niet geassocieerd zou willen worden.

Heel onbevredigend was deze uitkomst ook omdat zij van meet af aan – ook heel Nederlands – besloten lag in de gevolgde procedure. Al voor het onderzoek van Eickhoff van start was gegaan kon een ingevoerde waarnemer voorspellen hoe het zou aflopen. Als eerst het NIOD een historisch onderzoek zou doen en daarna een aparte commissie van wijze mannen een bestuurlijk advies voor Utrecht en Maastricht zou opstellen, kon het wel eens uitdraaien op een beetje geven en een beetje nemen. Het onderzoek – hoe jammer ook voor de betrokken onderzoeker – deed er eigenlijk niet toe, wie de mensen kende die de beslissingen moesten nemen, wist wel hoe het zou aflopen.

⁷ In de media heeft de Utrechtse kwestie de meeste aandacht gekregen, omdat daar de meest luidruchtige verdedigers van Debye te vinden waren. Het is om die reden niet ondiensstig erop te wijzen dat de kwestie ook in Maastricht heftige emoties heeft losgemaakt. Toen de Maastrichtse rector magnificus Gerard Mols op 17 januari 2008, onmiddellijk na het uitkomen van het advies van de Commissie Terlouw, liet weten dat de Maastrichtse universiteit het een slecht advies vond en dus niet opnieuw de Peter Debye-prijs voor de natuurwetenschappen zou uitreiken (men vond vooral belastend dat Debye na de oorlog geen duidelijkheid had gegeven over zijn opstelling in de nazi-tijd), was niet iedereen in Maastricht daar blij mee. De Universiteitsraad was kritisch over de snelheid van het besluit en de ledenvergadering van het CDA, op 11 februari 2008 in Maastricht bijeen, richtte nog een emotionele oproep aan het universiteitsbestuur om het genomen besluit terug te draaien. Debye behoorde, zo betoogde men in een motie, ‘tot een onvervreemdbaar deel van het erfgoed van Maastricht’ en de gemeente Maastricht handhaafde toch ook de straatnaam en het borstbeeld van Debye in het stadhuis? Zie: www.cda-maastricht.nl/debye.html. Het universiteitsbestuur gaf echter geen krimp en ook overleg met de geldschietster, de Edmond Hustinx Stichting, leverde niets op. De prijs zal waarschijnlijk wel weer worden uitgereikt, maar niet door de universiteit. Alleen, wie zou hem nog willen hebben?

Neem, om bij het eind te beginnen, de samenstelling van de bestuurlijke adviescommissie. Voorzitter was de oud-minister van Economische Zaken en voormalig leider van D'66 Jan Terlouw, een soepel politicus die in Utrecht is opgeleid als fysicus en daar tot zijn entree in de Tweede Kamer in 1971 jarenlang thermonucleair onderzoek deed. Fysici hebben zich – het heeft misschien met *esprit de corps* te maken – doorgaans vierkant achter Debye opgesteld; de kritische fysici hebben zich in ieder geval opvallend rustig gehouden. Verder zat in de commissie de emeritus hoogleraar Internationaal Recht te Maastricht, Theo van Boven, geen deskundige op het terrein van de natuurkunde, maar wel een jurist en dus in principe iemand die alle heren wil dienen, zolang ze zich maar aan de regels houden. Ten slotte was lid de voormalige Groningse rector magnificus Doeko Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, echt een van de aardigste collega's die ik ken, maar ook de omzichtigheid zelve en niet iemand die in gecompliceerde situaties als eerste een knoop doorhakt. En dan was er nog de secretaris van de commissie, wederom een jurist, R.G. Louw, in het dagelijks leven secretaris van de Universiteit Leiden. Met zo'n samenstelling was wel te voorzien hoe het zou gaan.

Namelijk als volgt. Als het rapport van het NIOD daartoe nog maar enige ruimte zou laten, zou onder leiding van de voorzitter, een fysicus ten slotte, subtiel aangestuurd worden op een rehabilitatie van Debye. Eén van de juristen zou daarvoor een spitsvondigheid bedenken die vervolgens door de voorzitter zou worden overgenomen en waartegen de historicus zich dan niet zou verzetten. Of het zo gegaan is, valt niet na te gaan zolang we niet kunnen beschikken over de notulen van de vergaderingen van de commissie, maar tot het tegendeel bewezen is lijkt mij dit het meest aannemelijke scenario.⁸ Want een spitsvondigheid is het, waarmee Debye is gered: uitgangspunt van de commissie was dat, zolang kwade trouw bij Debye niet was bewezen, uit moest worden gegaan van diens goede trouw. Iedereen is immers in het recht onschuldig zolang zijn schuld niet is bewezen. Welnu, Debye was geen partijlid, heeft geen nazi-propaganda gemaakt, geen mensen aangegeven of verraden en niet meegewerkt aan de oorlogsmachinerie; een collaborateur is hij niet geweest en ondanks enkele denigrerende opmerkingen over joden ook geen antisemiet. Ook geen verzetsheld natuurlijk, maar simpel een briljant geleerde die in politiek opzicht oppervlakkig oordeelde en gewoon niet geïnteresseerd was in die politiek. 'Op grond van vorenstaande zijn wij van oordeel dat er onvoldoende reden is Debye zijn wetenschappelijke lauweren te ontnemen'.

Een wonderlijke redenering. Om te beginnen heeft niemand er ooit om gevraagd Debye zijn *wetenschappelijke* lauweren te ontnemen. Iedereen is het er over eens dat hij een geniaal man was, aan wie volkomen terecht in 1936 de Nobelprijs is toegekend. De hele discussie ging niet om zijn wetenschappelijke verdiensten, maar om zijn *maatschappelijke* opstelling en zijn sensibiliteit voor zaken die niet direct de wetenschap leken te raken, maar wel de wereld waarin de wetenschap moest opereren. En als er een ding duidelijk is geworden uit het rapport van het NIOD, dan is het wel dat Debye allesbehalve de naïeve vakgeleerde was, maar juist iemand met grote politieke gaven, die hij altijd voor zijn eigen belang en dat van de wetenschap inzette (voor hem vielen die overigens samen). Uit het rapport blijkt dat Debye heel goed wist uit welke hoek de wind in nazi-Duitsland waaide en zolang het in zijn kraam

8 Toen het College van Bestuur in Maastricht besloot Debye niet te rehabiliteren, verklaarde commissielid Van Boven dat hij dat heel goed kon begrijpen, ja dat hij er in de commissie ook voor gepleit had voor Debye de lat wat hoger te leggen, maar helaas overstemd was door de andere leden van de commissie. Het is dus niet waarschijnlijk dat hij degene was die de betoogtrant heeft gesuggereerd die de commissie in haar advies volgt. Maar er was nog een tweede jurist bij de vergaderingen van de commissie, weliswaar officieel niet als stemhebbend lid, maar ongetwijfeld ook niet alleen als notulist.

te pas kwam, heeft hij ervan geprofiteerd. Hij heeft daarbij morele grenzen overschreden die hij – als Nederlander bijvoorbeeld – niet had hoeven te overschrijden; de befaamde Heil Hitler-brief uit 1938 is daar wel het bekendste, maar zeker niet het enige voorbeeld van. Pas toen de wind uit een voor hem ongunstige wind begon te waaien en hem zijn wetenschappelijke autonomie werd ontnomen, besloot hij Duitsland te verlaten – zonder ooit een openlijk woord van protest te laten horen. Eerder geslepen dan naïef, zou je dus zeggen. Natuurlijk, rechtstreekse *bewijzen* van collaboratie ontbreken, maar anders dan in het recht geldt *in historicis* juist *niet* de regel dat iedereen onschuldig is tenzij het tegendeel is bewezen. Als een historicus *aannemelijk* kan maken dat iemand te ver gegaan is in zijn bereidheid tot samenwerking met een misdadig regime, ook al is dat ten dienste van de wetenschap, dan is dat al voldoende om dat met zoveel woorden te zeggen en daarover een oordeel uit te spreken. De commissie heeft, ondanks het feit dat zij een historicus in haar midden had, dit wezenlijke onderscheid tussen het recht en de geschiedwetenschap uit het oog verloren.

Maar ook met het rapport van het NIOD is niet alles in de haak. Laat ik vooropstellen dat het onderzoek dat Martijn Eickhoff verricht heeft uitmuntend is. Hij weet uitstekend duidelijk te maken dat Debye in de loop der jaren een meester in de meerduidigheid werd, voor wiens gedragingen en uitlatingen altijd meerdere interpretaties te vinden waren, zowel gunstig of onschuldig voor het nationaal-socialistische bewind als gunstig of onschuldig voor zijn morele positie. Altijd hield hij een achterdeur open, bijvoorbeeld zijn Nederlanderschap, dat hem niet aan het hart gebakken was in verband met een grote liefde voor zijn geboortegrond, maar omdat het een uitstekend middel zou kunnen zijn om in lastige situaties te ontsnappen. Meesterlijk is ook Eickhoffs beschrijving van Debye's vermeende antisemitische uitlatingen en zijn hulp bij het ontkomen van Lise Meitner uit nazi-Duitsland in juli 1938. De auteur laat duidelijk uitkomen dat Debye zich inderdaad ingespannen heeft om haar ontsnapping mogelijk te maken, maar ook dat hij het ook als een snel op te lossen, lastig probleem beschouwde en dat hij zich totaal niet kon indenken wat die gedwongen emigratie van Meitner voor haar betekende. De gunstige indruk die je van Debye zou krijgen als je leest hoe hij de Nederlandse natuurkundigen A.D. Fokker en D. Coster behulpzaam was bij hun reddingsoperatie, wordt geheel teniet gedaan door de gelukwensen voor Meitners verjaardag, die Debye na haar vertrek naar Zweden stuurde en die getuigde van een compleet onbegrip voor haar precaire persoonlijke situatie. Ze zou zich vast al wel weer gevestigd hebben en gelukkig zijn nu ze zich weer geheel aan de wetenschap kon wijden. 'Und damit is dann wohl alles erledigt'.⁹ Kennelijk had hij geen joodse geleerde geholpen, die in haar hele wezen bedreigd werd door een sinister bewind, maar een collega wie het werken toevallig onmogelijk werd gemaakt en daarom elders een nieuw onderkomen moest krijgen.

Even knap is Eickhoffs analyse van de bekende Heil Hitler-brief van november 1938, kort na de Kristallnacht. Hij beschrijft hoe in en rond de *Deutsche Physikalische Gesellschaft* een sfeer kon ontstaan waarin de voorzitter, Debye, zonder dat daar *expressis verbis* opdracht toe was gegeven, toch maar de joodse leden van de Gesellschaft kon vragen hun lidmaatschap op te geven. Zo is het in nazi-Duitsland vaker gegaan: indirecte druk van onderop of onuitgesproken verwachtingen van hogerhand waren voldoende om handelingen af te dwingen, waarvoor later geen expliciete opdracht kon worden teruggevonden. Het wordt dan ook bij-

9 M. Eickhoff, *In naam der Wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (Amsterdam 2007), 88. Ook al houdt men rekening met de mogelijkheid dat Debye bij het formuleren van zijn gelukwensen rekening hield met de mogelijkheid dat zijn brief door de censuur gelezen werd, dan nog is het onthullend welke verhulling hij koos: voor hem gold kennelijk wat hij aan Meitner toeschreef: als je maar wetenschap kunt bedrijven, ben je gelukkig. *Ubi scientia, ibi bene*.

kans onmogelijk om vast te stellen of Debye iets te verwijten valt, of dat hij gegeven de situatie gewoon niet anders kon. Voor juristen natuurlijk een nachtmerrie – hoe valt onder zulke omstandigheden schuld te bewijzen, bij wie ligt de verantwoordelijkheid? – maar kenners van totalitaire regimes kunnen daar wel mee uit de voeten. In dit soort gevallen is het niet elk voorval afzonderlijk, maar de optelsom van al die onduidelijke situaties die historicus onraad doet ruiken en tot de conclusie dwingt dat er iets met deze man niet in de haak was. Voor de rechter gebracht was Debye ongetwijfeld vrijgesproken, maar de historicus weet wel beter.

Wat dan echter opvalt, is dat Eickhoff aan het eind van zijn boek opvallend terughoudend is en lijkt terug te schrikken voor het uitspreken van een duidelijk oordeel over Debye. In de slotbeschouwing heet Debye een opportunist, maar ook meer dan een opportunist, namelijk een opportunist met idealen (te weten die van het internationalisme, het nationalisme en de *war effort* tegen nazi-Duitsland, al naar gelang het uit kwam). Eickhoff zegt dan niet te weten of Debye werkelijk in de ban was van zijn idealen, of dat hij er toch vooral calculerend mee omging:

Een historicus kan hier geen gefundeerd antwoord op geven. Hier betaalt zich het door Debye ten tijde van het Derde Rijk ontwikkelde survivalmechanisme van meerduidigheid nogmaals uit. Het stelde hem samen met zijn grote overtuigingskracht in het Derde Rijk langdurig in staat om zijn positie te handhaven.¹⁰

Bij de besprekingen van eerdere versies van het rapport is deze koudwatervrees van verschillende kanten bekritiseerd, maar tot een duidelijke aanscherping van zijn meningen was de auteur niet bereid. Op zichzelf niet onbegrijpelijk. In de geschiedwetenschap is het inderdaad vaak moeilijk een oordeel uit te spreken en als geen ander weet een historicus dat er aan een zaak vaak meerdere, soms conflicterende interpretaties te geven zijn. Maar in dit geval moest er een oordeel geveld worden en wie zou dat met meer kennis van zaken kunnen doen dan de auteur van dit rapport? Waarom heeft hij het niet gedaan?

De achtergrond van de terughoudendheid van Eickhoff lijkt mij niet gelegen te zijn in zijn persoonlijke instelling. Zijn dissertatie over de geschiedenis van de Nederlandse archeologie en het nationaal-socialisme liet niets aan duidelijkheid te wensen over.¹¹ Ook is het geen beroepsmatige voorzichtigheid van de historicus die Eickhoff tot een quasi-bescheiden 'ignoramus' heeft gedreven. Het is vooral de opstelling geweest die zijn werkgever, het NIOD, in dit soort zaken doorgaans inneemt. Het NIOD kreeg de taak het gedrag van Debye in nazi-Duitsland tot op de bodem uit te zoeken en huurde daarvoor Eickhoff in, maar het is toch primair een NIOD-rapport gebleven. En een NIOD-rapport oordeelt en veroordeelt niet, een NIOD-rapport levert alleen de gegevens waar anderen – de eigenlijke beslissers, of de opdrachtgevers – hun oordeel op kunnen baseren. Die terughoudendheid heeft alles te maken met de slechte ervaringen die men in Amsterdam heeft opgedaan met het optreden van de eerste directeur van wat toen nog het RIOD was, Lou de Jong. Deze deed niet alleen onderzoek, maar baseerde daarop ook een (moreel) oordeel en droeg dat breed uit. Niet alleen in *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ook bijvoorbeeld in de zaak-Aantjes, toen de CDA-politicus na een vluchtig onderzoek van de bronnen tijdens

¹⁰ Ibidem, 127. Deze slotwoorden komen vrijwel letterlijk terug in de 'Samenvatting' (pag. 166).

¹¹ Martijn Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003).

een inderhaast belegde persconferentie publiekelijk werd gevonnist.¹² Die kwestie heeft het Instituut veel kwaad gedaan (bij het onderzoek waren ernstige fouten gemaakt) en zeker onder de vorige directeur, Hans Blom, werd een geheel andere koers ingezet: het NIOD was er alleen voor het onderzoek, de conclusies dienden te worden getrokken door de bestuurders en de politici.

Dat lijkt een duidelijk en zuiver standpunt, maar het is een regelrechte ontkenning van het inherent morele karakter van de historische wetenschap. Normaliter is die morele dimensie niet zo zichtbaar, omdat het historisch onderzoek zich doorgaans richt op zaken die moreel neutraal zijn of heel lang geleden gebeurd zijn, maar als het gaat om de tijd van het nationaal-socialisme, toen morele dilemma's aan de orde van de dag waren, valt er, alleen al in de beschrijving van de gebeurtenissen, niet aan te ontkomen. Maar ook als het gaat om andere situaties is gebleken dat de zogenaamd zuiver-wetenschappelijke, niet-oordelende opstelling van het NIOD alleen maar tot problemen leidt. Natuurlijk doel ik op het Srebrenica-rapport van het NIOD, samengesteld onder leiding van Blom, maar in de historische wereld veelal kritisch ontvangen, mede vanwege het feit dat het door de oeverloze omvang elk afgewogen oordeel eigenlijk bij voorbaat frustreerde. Hans Blom was er zelf uiteindelijk ook niet erg gelukkig mee. Ik herinner mij een conferentie (het Vlaams-Nederlands Historisch Congres, Amsterdam, mei 2005) waar hij sprak over zijn ervaringen met onderzoek-in-opdracht, in het bijzonder het Srebrenica-onderzoek. Hij betoogde eerst dat historici zulke op zichzelf misschien onaangename onderzoeksopdrachten wel moeten aannemen: dat zijn ze verplicht aan de maatschappij, die ons immers betaalt. Vervolgens bekende hij echter dat de politici na het verschijnen van het rapport er vooral uit hadden gehaald wat in hun kraam te pas kwam en dat het rapport hun meningen dus niet of nauwelijks had veranderd. Iedereen had er zijn eigen gelijk in bevestigd gezien. Ik vroeg Hans Blom daarop hoe hij dat met elkaar kon rijmen: waarom zou je onaangename onderzoeksopdrachten aannemen als je toch al weet dat men er mee doet wat men zich van te voren al voorgenomen heeft te doen? Een echt antwoord daarop had hij niet. Toch lag het voor de hand: historici, ook als ze in opdracht werken, moeten niet schromen zelf al de conclusies te formuleren en dat niet overlaten aan de opdrachtgevers. Wie dat met overleg doet, een heldere afweging maakt en blijk geeft open te staan voor zaken die misschien tot een andere conclusie zouden kunnen leiden, bewijst de wetenschap en de samenleving een betere dienst dan degene die zich met een onmachtig beroep op de scheiding tussen feiten en normen angstvallig tot de feiten beperkt en de buitenwereld alle vrijheid laat om met de onderzoeksresultaten aan de haal te gaan.

Uiteindelijk is dus de wetenschapsoptvatting van het NIOD medeoorzaak van de onbevredigende afloop van de kwestie Debye. Als Eickhoff gewoon de conclusies uit zijn rapport

12 Willem Aantjes was in Duitsland tijdens de oorlog tewerkgesteld en probeerde daar in 1944 aan te ontsnappen door zich bij de relatief onschuldige Germaansche SS te melden. Maar toen hij op het opleidingsinstituut in Nederland arriveerde (vanwaar hij hoopte naar huis te kunnen vluchten), bleek dat men hem wilde inlijven bij de fanatieke Waffen-SS. Hij weigerde en werd toen gevangengezet in het kamp Port Natal bij Assen, waar hij bij gebrek aan reguliere bewakers ook wel eens bewakingsdiensten kreeg te vervullen. Na de oorlog heeft Aantjes deze zaken altijd verzwegen, totdat op 6 november 1978 het *Nieuwsblad van het Noorden* opende met de kop dat Aantjes zich indertijd bij 'de SS' had aangesloten. De Jong gaf diezelfde dag nog een rechtstreeks op beide netten van de televisie uitgezonden persconferentie waarin hij bekendmaakte dat onderzoek had uitgewezen dat Aantjes zich bij de Waffen-SS had gemeld en kampbewaker was geweest in Port Natal. Nader onderzoek maakte veel later duidelijk dat De Jong zich op beide punten vergist had, maar de politieke schade voor Aantjes was toen al onherstelbaar. Op 7 november 1978 was hij al afgetreden als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer.

had getrokken die we nu tussen de regels door moeten lezen, en zich niet ingehouden had, omdat conclusies trekken nu eenmaal de taak van de commissie Terlouw was, had die commissie nooit aan dat rapport die merkwaardige draai kunnen geven die ze er nu aan gegeven heeft. Maar nogmaals, Eickhoff valt hier geen verwijt van te maken. Hij was maar een ingehuurd kracht om dit rapport op te stellen en van een ingehuurd kracht kan en mag men niet verwachten dat hij zulke ferme uitspraken doet als in dit geval gedaan hadden moeten worden. Het was veel beter geweest als zijn chef, Hans Blom, een historicus met gezag ten slotte, iemand die voor niemand bang hoefde te zijn, indertijd deze taak zelf op zich had genomen. Hij had – met hulp van anderen – dat rapport zelf moeten schrijven en zonder omhaal van woorden moeten zeggen dat Debye weliswaar een briljant natuurkundige was, maar ook helaas in Duitsland uit eigenbelang veel te lang loyaal was geweest aan een crimineel en immoreel regime om tegenwoordig nog een lichtend voorbeeld voor nieuwe generaties natuurkundigen te kunnen zijn.

(3) Kanttekeningen bij een debat

LEEN DORSMAN

Descartes Centre (sic!), Universiteit Utrecht.

Aan de ‘zaak Debye’ – want dat is het inmiddels wel geworden – zit een aantal kanten die in het debat nauwelijks aan de orde komen. Het gaat toch nog steeds om de vraag of Debye goed of fout was en dat is opmerkelijk. Opmerkelijk, omdat we dachten die fase in onze geschiedschrijving betreffende de Tweede Wereldoorlog te hebben afgesloten. Binnen deze specifieke goed/foutkwestie staat dan ook nog voortdurend de kwestie van de Heil-Hitlerbrief centraal, wat naar mijn mening een van de minst interessante vraagstukken was. In de situatie waarin Debye zich bevond, of beter: waarin hij zichzelf had laten terechtkomen, was dat een logische consequentie. Om misverstanden te voorkomen en de weg vrij te maken om hieronder twee andere thema’s aan de orde te stellen, is het misschien verstandig kort mijn eigen positie toe te lichten.

Ik kan daar eigenlijk heel kort over zijn. In grote lijnen sta ik achter het rapport van het NIOD, al vind ik eigenlijk dat het te coulant is geweest ten opzichte van Debye. Het gaat er niet om of hij nazi is geweest, of anti-semiet, of iets dergelijks. Dat lijkt me allemaal niet aan de orde. Debye was iemand die zijn eigen wetenschap belangrijker vond dan de wereld waarin die wetenschap functioneerde. Ik meen dat aan een intellectueel in dat opzicht morele eisen gesteld mogen worden en dus ook aan Debye. Aan die eisen heeft hij mijns inziens niet voldaan. Er wordt in dit opzicht in het debat voortdurend gewezen op ‘omstandigheden’, op de tijd waarin hij moest functioneren, en op het feit dat het pas na 1938 echt ernstig in Duitsland werd, et cetera. Er zijn slechts twee voorbeelden nodig om deze contexttheorie, zo zal ik het maar noemen, te ontcrachten. Ik heb mij voor mijn proefschrift enige jaren beziggehouden met de historicus G.W. Kernkamp (1864-1943), ooit collega van Debye in Utrecht. Deze was van jongs af geïnteresseerd in wat er in Duitsland omging en begreep al direct aan het begin van 1933 wat daar aan de hand was. Wat mij altijd heeft getroffen, is dat hij meteen lid werd van een comité dat zich het lot aantrok van joodse studenten en academici in Duitsland. Verder schreef hij in datzelfde jaar: ‘de Jodenvervolging is geen ‘begeleidingsverschijnsel’, zij is inhaerant aan het nationaal-socialisme; zij vloeit voort uit

het diepste wezen daarvan.¹³ Let wel: het is 1933 en hier spreekt iemand die op afstand staat over jodenvervolging. Een tweede voorbeeld spreekt voor zichzelf en is nog treffender: lees de *Tagebücher* van Viktor Klemperer en je weet wat er met joodse geleerden gebeurde. En hoe vroeg dat allemaal begon. Met andere woorden: Debye wist alles of kon alles weten en hij is wel erg lang op zijn post gebleven in een misdadig systeem. Een term als 'naïef', die wel is gebruikt met betrekking tot Debye, is in dit verband volstrekt misplaatst.

Argumenten

Maar daar gaat het mij hier niet echt om. Iets anders heeft mij verbaasd en dat is het niveau waarop Nederlandse intellectuelen argumenteren in een kwestie als deze. De ruimte is hier te beperkt voor een volledige opsomming en analyse van wat ik in kranten, tijdschriften en boeken heb gevonden, maar enkele voorbeelden wil ik hier graag voorleggen. Ik annoteer niet, maar voor de liefhebbers heb ik de vindplaatsen. Het begon al bij de boodschapper: Sybe Rispens en zijn artikel en boek. Dat werk is op een aantal punten niet heel sterk, maar daar hebben wij al enkele eeuwen iets voor: de wetenschappelijke kritiek. Maar wat lezen we onder andere in *NRC/Handelsblad*? Er wordt gesproken over zijn 'kwalificaties als onderzoeker' en daarbij wordt vermeld dat Rispens 'laveert tussen journalistiek en wetenschapsgeschiedenis' en dat hij als zodanig 'in Berlijn opererende' is.¹⁴ In datzelfde artikel wordt met betrekking tot de houdbaarheid van de beweringen omtrent Debye een ander (negatief) argument gebruikt dat verder in de discussie ook vaak van stal wordt gehaald: het was allemaal al bekend. Dat heeft, lijkt mij, vrij weinig te maken met de houdbaarheid van beweringen.

Toen het debat zich verplaatste naar Debye zelf, werd het niveau van de argumenten zelfs wat beschamend. Met name de 'voorstanders' van Debye roerden zich nogal. In de eerste plaats is er de vreemde reactie van Martinus Veltman, eveneens Nobelprijswinnaar, die in eerste instantie in een voorwoord bij het boek van Rispens diens werk de inmiddels veelgeciteerde kwalificatie 'een goudstukje tussen het koren' meegaf. Daar kwam hij later op (van) terug. Dat kan. Wij vergissen ons allemaal wel eens, maar de kwalificaties die hij gebruikte tijdens een bijeenkomst in Utrecht zijn persoonlijk en onnodig krenkend (volgens het verslag in *de Volkskrant* althans, maar door aanwezig zijn aan mij bevestigd). Veltman wilde trouwens de beslissing om de naam Debye aan het Utrechtse instituut te ontnemen zo snel mogelijk laten terugdraaien. Zijn weinig inhoudelijke argument: 'Ik heb er een gruwelijke hekel aan in het buitenland deze zaak te moeten bediscussiëren'.¹⁵

Een aantal argumenten in het debat werd daarnaast ontleend aan ontmoetingen met Debye in een latere fase van zijn leven, of aan mensen die hem hebben gekend. De kroon spant een ingezonden brief van de chemicus Hans Wijnberg. Hij schrijft dat hij Debye tussen 1946 en 1949 heeft 'meegemaakt en persoonlijk redelijk leren kennen'. Verder was Debye een 'gewaardeerde en persoonlijke vriend' van zijn schoonvader. Daarom was hij geen anti-semiet. Het is logisch dat Wijnberg zich boosmaakt om het stuk van Arnold Heertje en Jacob Polak, die Debye ronduit anti-semiet noemen vanwege drie (inderdaad niet helemaal zuivere) opmerkingen van Debye in zijn jongere jaren. Vooral het boek van Gijs van Ginkel (*Prof. Peter J.W. Debye (1884-1966) in 1935-1945. Briljant scientist. Gifted Teacher. An investigation of historical sources*) blinkt uit in argumenten op dit vlak, die niet ter zake doen. Het staat vol met

13 Zie hiervoor mijn proefschrift: Leen Dorsman, *G.W. Kernkamp. Historicus en democraat (1864-1943)* (Groningen 1990) 195 e.v.

14 Dirk van Delft, 'De slag om Debye', in: *NRC/Handelsblad*, 5 augustus 2006.

15 Ibidem.

uitspraken van diverse personen die Debye zo'n aardige man vinden. Tenslotte citeert de Delftse hoogleraar Jan van Turnhout de fysicus Hans Kramers uit 1941: 'Hij is een evenwichtig, beheerst mens, autoritair waar nodig, begrijpend waar nodig, streng en hulpvaardig tegenover anderen al waar nodig'.¹⁶ Tja.

Enfin, het debat is gevoerd met allerlei vreemde argumenten en redeneringen die niet ter zake doen. Wat mij met name ook heeft gestoord, is de houding van een aantal collega's uit de natuurwetenschappelijke hoek die blijkbaar het onderscheid niet zien tussen geschiedenis als *vak* en geschiedenis als *argument* in een hun onwelgevallige discussie. De bovengenoemde wijze van redeneren is daar een voorbeeld van. Wonderlijk is ook hun opvatting over de rol van het NIOD. Wat Veltman daarover zei in de Utrechtse bijeenkomst is te pijnlijk om hier te herhalen, maar het is ook terug te vinden in een andere ingezonden brief van Van Turnhout. Daarin zegt hij: 'Zijn daden (van Debye, LD) dienen in de geest van die rechteloze tijd te worden geplaatst. Dit vormde de kern van de opdracht van het Ministerie OCW aan het NIOD'. Daar heeft het NIOD zich niet aan gehouden volgens Van Turnhout. In de eerste plaats was wat van Turnhout hier beweert niet de tekst van de opdracht, maar in de tweede plaats suggereert het dat een historicus de zaak maar in een context moet plaatsen, dan wordt het allemaal begrijpbaar. Geschiedbeoefening is een stuk ingewikkelder dan dat. Schoenmakers en leesten, was daar niet een spreekwoord over?¹⁷

Namen noemen

Er is nog een kwestie. Dat gaat over wat er in Utrecht is gebeurd, maar vooral ook wat daar de achtergrond van is. Vooropgesteld: het Utrechtse universiteitsbestuur heeft onhandig geopereerd, of heeft zich slecht laten voorlichten. Waarschijnlijk beide. Het zou toch voor de hand hebben gelegen om op goed vaderlandse wijze te erkennen dat er een probleem is en vervolgens een onderzoek te laten uitvoeren. Daarna kun je altijd nog een beslissing nemen en vaak genoeg waait de zaak dan over.

Maar er is nog iets anders. Het probleem is natuurlijk überhaupt de naamgeving van instituten. Sinds twee decennia is deze gewoonte overgewaaid uit Amerika. Het motief is helemaal niet het eren van grote mannen, het is een *sales*-argument. De naam op de gevel van het instituut schreeuwt: kijk ons eens, kijk eens hoe belangrijk wij zijn, wij zijn gelieerd aan een heuse Nobelprijswinnaar. Het is duidelijk dat deze gang van zaken problemen oproept en dat is nu ook gebleken. De belangen zijn tegenwoordig zo groot dat paniekeracties (van beide kanten) het logische gevolg zijn. Het betreft nu toevallig Debye, maar er valt zo een aantal Nederlandse instituten op te noemen, waar inzake de naamgeving terecht vragen zijn te stellen. Meertens is het andere bekende voorbeeld. Het is allemaal echter een symptoom van iets anders. Wij hebben in Nederland nog geen cultuur van grote schenkingen van oud-alumni, zoals dat in de Verenigde Staten het geval is. Als de (onder-)financiering van het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs zo door blijft gaan, dan komt er een moment, dat ook wij op jacht gaan naar de grote mecenas die ons onderzoek zal financieren; slechts in ruil voor haar of zijn naam op de gevel. Hoe goed doen we dan ons antecedentenonder-

¹⁶ Zie voor Wijnberg onder meer: www.elsevier.nl/web/wetenschap/debyekanonmogelijkpronazijzingeveest.htm. Verder: Arnold Heertje en Jacob Polak, 'Nobelprijswinnaar was antisemiet', in: *Trouw* 13 januari 2008 (www.trouw.nl/opinie/podium/article1259758.ece); ingezonden brief Jan van Turnhout in *NRC/Handelsblad* 19 januari 2008; Gijs van Ginkel, *Prof. Peter J.W. Debye (1884-1966) in 1935-1945. Briljant scientist. Gifted Teacher. An investigation of historical sources* (Utrecht 2006). Zie hierin vooral hoofdstuk 13, p. 85 e.v. Typerend voor de aard van het debat in dit boek zijn ook de foto's van Debye als vader en grootvader. Ook het graf van Debye wordt afgebeeld.

¹⁷ Brief van Jan van Turnhout, in *NRC/Handelsblad*, 23 februari 2008.

zoek? In welke mate zijn wij te koop? De zo door ons gewenste universitaire autonomie, de losmaking van de staat, begint zijn schaduwen vooruit te werpen.

Misschien is dit wel de grote les uit de hele affaire Debye. Wetenschap is meer dan het op briljante wijze uitoefenen van het vak. Wetenschap heeft ook een morele kant. Debye's optreden laat zien hoe moeilijk dat soms kan zijn in bepaalde situaties, maar ook dat je in die bepaalde situaties misschien niet verzeild moet raken. Wij kennen allemaal wel eens het moment dat we ons afvragen of we het geld dat ons voor een project wordt aangeboden moeten aannemen omdat we ons er ongemakkelijk bij voelen. Meestal valt het dan wel mee en weegt het allemaal zo zwaar niet. Maar soms is dat anders, dan zijn de omstandigheden wel heel ingewikkeld. Peter Debye had de pech onder zulke omstandigheden te werken. Maar dat neemt niet weg dat uiteindelijk altijd verantwoording moet worden afgelegd. Dat zijn wij aan onze stand verplicht.

(4) Het Debye-rapport en de kracht van de kritische analyse

MARTIJN EICKHOFF

NIOD / Radboud Universiteit Nijmegen

In Duitsland is vanaf het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw een debat gevoerd over de rol en positie van wetenschappers in het Derde Rijk. Dit was niet voor het eerst. De eerste debatten vonden plaats in de context van denazificatie van de eerste naoorlogse jaren. Daarop volgde een tweede ronde, die werd gedomineerd door de anti-establishment-kritiek van de generatie-1968. Fundamentele meningsverschillen van wetenschapsfilosofische, historische en vakinhoudelijke aard maken dat de emoties ook nu nog steeds hoog kunnen oplopen. Over de relatie tussen wetenschap en maatschappij, de aard van het Derde Rijk of de waarde van wetenschappelijke verdiensten wordt, zo blijkt in de praktijk, zeer verschillend gedacht. In Duitsland zijn er, desondanks, nauwelijks nog wetenschapsgebieden waarvan het nazi-verleden nog niet uitgebreid en kritisch onder de loep is genomen. Nederland loopt wat dat betreft achter. Vooralsnog zijn het vooral de sociale en culturele wetenschappen – en de universiteiten zelf – waarvan het oorlogsverleden is uitgezocht. De beoefening van de bèta-wetenschappen tijdens de bezettingsjaren is daarentegen nog een *terra incognita*.

In het interbellum gold Nederland als een Mekka van de natuurwetenschappen. Het natuurkundig onderzoek stond op een zeer hoog niveau, was sterk met het bedrijfsleven verbonden en bovendien primair op Duitsland georiënteerd. Nederlandse natuurwetenschappers werden daardoor direct vanaf 1933 geconfronteerd met de gevolgen van de 'arisering' van de wetenschap in Duitsland; in 1940 gebeurde dat wederom, maar nu in het bezette Nederland zelf. Dat er over hun visie en reacties op die ontwikkelingen nauwelijks informatie beschikbaar is, heeft zich overduidelijk gewroken tijdens de Debye-affaire die in 2006 losbarstte. Enkele vooraanstaande representanten van de natuurkundige gemeenschap hielden toen publiekelijk vast aan mondeling overgedragen informatie over Debye en zijn naaste collega's, die een sterk apologetisch karakter hadden. In plaats van met een open vizier het oorlogsverleden van het eigen vakgebied onder de loep te nemen, werd aldus het 'communicatieve geheugen' ingezet tegen 'aanvallen' van buitenaf.¹⁸ Veel van de gebruikte argumenten doen sterk denken aan het apologetisch discours in het Duitsland van de eerste naoorlogse

¹⁸ Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk 'Personal statements about Debye' in: Van Ginkel, *Debye* (n. 16) 85-94.

jaren: de vakbroeders waren vooral slachtoffer van de omstandigheden geweest, alleen anderen zouden echte nazi's zijn geweest en er was geen enkele reden om de vraag naar de individuele dan wel collectieve verantwoordelijkheid voor anti-joodse maatregelen überhaupt te stellen. Leen Dorsman verbaast zich in 'Kanttekeningen bij een debat' terecht over de wijze waarop Nederlandse intellectuelen in een kwestie als deze kunnen argumenteren.

Betreurenswaardig is dat in het Debye-debat de nuance vaak ver te zoeken is gebleken. De loopbaan van Debye is namelijk juist bij uitstek geschikt om te illustreren dat de traditionele etiketten goed, grijs en fout niet geschikt zijn om inzicht te verwerven in de rol en positie van wetenschappers in het Derde Rijk. Zijn carrière wijst er op dat je geen nazi hoefde te zijn om door het nazisme te worden meegezogen. Met zijn streven om voor de zuivere natuurwetenschap in het Derde Rijk een plaats te veroveren die de Duitse wetenschappelijke traditie waardig was, leverde Debye namelijk *de facto* een bijdrage aan de stabiliteit en het aanzien van het regime. Debye, die als Nederlandse wetenschapper in het Derde Rijk een internationaal gefundeerde en ook uiterst succesvolle carrière maakte, gaf zich destijds geen rekenschap van de consequenties van zijn houding en meende vooral voor zichzelf en de wetenschap te kunnen leven. Debye's Duitse loopbaan toont bovendien het inmiddels algemeen bekende gegeven aan dat je geen antisemiet hoefde te zijn om antisemitische maatregelen uit te voeren. Wel was het zo dat Debye de continuïteit van de (Duitse) wetenschap voorrang heeft willen geven boven het publiekelijk tonen van solidariteit met zijn joodse collega's. Zulke keuzes van mensen in verantwoordelijke posities gaven anti-joodse maatregelen het aureool van normaliteit – en dit zou vergaande consequenties hebben. Doordat Debye in 1938 – vlak na de zogenoemde *Kristallnacht* – de joodse leden van de Deutsche Physikalische Gesellschaft (DPG) per brief duidelijk maakte dat van hen werd verwacht hun lidmaatschap op te zeggen, werd de 'arisering' van deze beroepsvereniging officieel. Deze 'arisering' had al vanaf 1933 geleidelijk aan informeel vorm gekregen. Met het nemen van dit initiatief bereikte Debye dat de autonomie van de vereniging gehandhaafd werd. Eigen belang, of het belang van de Duitse wetenschap, gaf de doorslag en er zijn geen aanwijzingen dat Debye de 'arisering' van de wetenschap of de Duitse maatschappij op principiële gronden onderschreef. Het was eerder zo dat het hem niet wezenlijk interesseerde.

Het is tegen deze achtergrond dat in het NIOD-rapport wordt geconcludeerd dat Debye door tijdgenoten met reden een opportunist werd genoemd. Het rapport distantieert zich daarmee van de voorstelling van zaken dat Debye in het Derde Rijk 'deed wat hij kon', ook voor de joden¹⁹, zo ook van de wijd verbreide aanname dat hij met de anti-joodse maatregel een directe opdracht uitvoerde.²⁰ In het rapport wordt evenwel ook afstand genomen van antisemitisme als dé ideologische drijfveer van Debye.²¹ Bovendien wordt de voorstelling van zaken weerlegd dat Debye als wetenschapper in het Derde Rijk geïsoleerd functioneerde. Het tegendeel was het geval: hij was actief lid van diverse formele en informele netwerken en had connecties op hoog niveau waardoor hij als wetenschapsorganisator zeer invloedrijk was.

19 G. van Ginkel, 'Debye deed wat hij kon, onder de nazi's', *Trouw*, 2 januari 2008. Elders stelt Van Ginkel dat Debye's joodse collega's respect hadden voor de wijze waarop hij de 'arisering' van de DPG regelde, zie: Van Ginkel, *Debye* (n. 16) 111.

20 De wetenschapshistorici M. Walker en D. Hoffmann zijn de belangrijkste verdedigers van deze zienswijze. Zie: Eickhoff, *In naam der Wetenschap* (n. 9) 76.

21 A. Heertje en J. Polak, 'Nobelprijswinnaar was antisemiet', *Trouw*, 13 februari 2008.

Het was dan ook in een bestuurlijke functie dat hij het juridisch gefundeerde antisemitisme van het Derde Rijk niet zozeer omarmde, maar wel aanvaardde en er ook deels uitvoering aan gaf. Het rapport heeft in het licht van zijn taakopdracht gekozen voor een 'historisering' van de moraal. Deze leidt niet tot relativering van morele kwesties, maar beoogt de toenmalige morele implicaties van Debye's optreden tegen het licht houden. Het wordt duidelijk hoe Debye, die zichzelf als een man van verantwoordelijkheden en principes beschouwde, zonder 'regels' te schenden, op basis van door zijn wetenschappelijke netwerk gedeelde ideeën over het algemeen belang, uitvoering kon geven aan een antisemitische maatregel, die voor de betrokkenen zelf uiterst pijnlijk geweest moet zijn.

Dat geschiedschrijving en oordeelsvorming hoogstens in intentie van elkaar te scheiden zijn, is een besef dat onder vakhistorici en dus ook binnen het NIOD, alom leeft. Toch is er in het rapport bewust van afgezien om aan de reconstructie van de Duitse loopbaan van Debye een expliciet moreel oordeel te verbinden. Wel is aangetoond dat de discussie over de houding van Debye in het Derde Rijk reeds in de jaren dertig is gevoerd en nadien keer op keer weer de kop stak. Ook is aangetoond dat deze discussie in Nederland, Duitsland en de VS een eigen karakter had die samenhang met de sterk uiteenlopende betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de nationale identiteit van de betreffende landen. Met de constatering dat Debye door tijdgenoten met reden een opportunist is genoemd, is in het rapport uitdrukkelijk stelling genomen tegen de visie van Debye-supporters die stellen dat hij in Duitsland te maken had met een voor hem persoonlijk levensgevaarlijk regime, dat hij 'vluchtte', het slachtoffer was van de omstandigheden, uitsluitend voor de wetenschap leefde, door historici verkeerd beoordeeld is, of dat de affaire veroorzaakt is door geruchten, afgunst en vooroordelen. Het NIOD-rapport laat daarentegen zien dat het Debye's eigen meerduidige houding is geweest, waarbij steeds oplossingen voor het moment werden gezocht, die aan de basis staan van de affaire van 2006. Wat kan een streng moreel oordeel, dat Van Berkel zo node mist in het rapport, nu nog toevoegen, aan deze kritische analyse, die aan duidelijkheid weinig te wensen overlaat? Zou een dergelijk oordeel de overtuigingskracht van deze analyse niet juist hebben ondergraven? Het zou het rapport namelijk alsnog in de goed-fout dichotomie hebben gemanoeuvreed, die het beoogde te ontlopen vanwege de beperkte verklaringskracht ervan.

Na de persconferentie van 27 november 2007 is de nuance uit het rapport in de pers goed opgepikt.²² Naderhand hebben diverse brieven-schrijvers nog wel geprobeerd het beeld van Debye als slachtoffer van de omstandigheden opnieuw op de kaart te zetten, waarbij het NIOD-rapport een enkele maal werd gediskwalificeerd als onzorgvuldig en tendentius.²³ In dergelijke reacties, waarin een groot begrip voor lichte vormen van collaboratie terug is te vinden, wordt ook Debye's optreden als zodanig getypeerd, gerelativeerd en vergoelijkt.²⁴ Ook in het advies van de Commissie Terlouw van januari 2008, dat als een pleidooi tot bescheidenheid in oordeel te begrijpen is, komt deze tendens terug. De commissie wijst er bijvoorbeeld op dat de Nederlandse Akademie van Wetenschappen tijdens de bezetting het buitenlandse lid Albert Einstein zijn lidmaatschap ontnam. Daarbij wordt echter niet ver-

22 Martijn van Calmthout, 'Geloof in wetenschap dreef Debye in nazi-armen', *De Volkskrant*, 1 december 2007.

Margriet van der Heijden, 'Sociaal vaardig en slinks in het Derde Rijk', *NRC Handelsblad*, 29 november 2007.

23 Zie bijvoorbeeld: T. de Vries Kruyt, 'Debye en de horror van het dagelijks bestaan', *NRC Handelsblad*, 4 december 2007; J. van Turnhout, 'Fysicus in oorlogstijd 3', *NRC Handelsblad*, 19 januari 2008; M. van Calmthout, 'Zware kritiek op rapport over Debye-kwestie', *De Volkskrant – webversie*, 31 december 2007.

24 Zie voor een relativering van Debye's optreden: M. Hulspas, 'Toen iedereen een beetje fout was', *Dagblad De Pers*, 4 december 2007. ...

meld dat Einstein op dat moment veilig in de Verenigde Staten verbleef (Debye's brief van 1938 had daarentegen directe gevolgen voor de maatschappelijke positie van de betrokken groep joodse DPG-leden). Evenmin wordt geïmpliciteerd dat de positie van Nederlandse ambtenaren tijdens de Duitse bezetting niet te vergelijken is met die van Debye in het Derde Rijk (Debye werd in Duitsland tot eind 1939 met fluwelen handschoenen benaderd en nooit tot iets gedwongen, terwijl het regime tegelijkertijd aan anderen de tanden liet zien). Ik ben het met Van Berkel eens dat de commissie Terlouw de kwestie Debye – voor hen primair een bestuurlijk probleem – vooral juridisch heeft benaderd en geen heldere morele uitspraak heeft gedaan. De conclusie dat 'geen kwade trouw van Debye is bewezen' en dat daarom uitgegaan moet worden van 'diens goede trouw' zou alleen overtuigen in een juridische procedure. Zij veronderstelt dat er tegen Debye een expliciete aanklacht is geformuleerd. Als iemand de rol van openbaar aanklager op zich had genomen – ondergetekende heeft dat zeker niet gedaan – was er zonder twijfel gesteld, dat Debye weliswaar geen collaborateur of antisemit is geweest, maar dat zijn handelen voor joden wel degelijk zeer negatieve consequenties heeft gehad, al was het maar op symbolisch niveau. In dit licht bevredigt de benadering van de Commissie Terlouw niet: ze leidt niet tot een scherper moreel begrip. Dat de joodse belangen in 1938 in Duitsland ondergeschikt werden geacht aan die van de wetenschap, hoeft immers niet te impliceren dat de Nederlandse maatschappij anno 2008, zich concentrerend op Debye's intenties, wederom diezelfde afweging maakt.

Uit titel van de bijdrage van Jurrie Reiding en Ernst Homburg blijkt al hoe onwelkom het NIOD-rapport is in sommige kringen. *Slordig* is het zeker niet, zoals de auteurs suggereren. *Precies* is een betere typering; vrijwel alles is controleerbaar en soms is bijna van dag tot dag te volgen wat Debye meemaakte en deed. Doordat Reiding en Homburg kritische vragen als insinuaties ervaren, en meerdere wezenlijke kwesties als irrelevant afdoen, kunnen zij het NIOD-rapport bij de vuilnis zetten en met een gerust hart vasthouden aan het beeld van Debye als een man die uitsluitend voor de wetenschap leefde; zij beschouwen zijn opportunisme als alledaags en in die vorm triviaal. Steun vinden zij in het boek van Van Ginkel over Debye in de periode 1935-1945 – de ondertitel luidt: *Brilliant scientist. Gifted teacher* – waarin deze voorstelling van zaken letterlijk gevierd wordt. Wie in dit boek informatie zoekt over de door Debye ondertekende 'Führer-eed' of zijn lidmaatschap van de half-militaire *Deutsche Akademie der Luftfahrtforschung* zal echter niets vinden, terwijl de auteur hierover wel bronnen ter beschikking stonden. 'Meer informatie is echter niet altijd een voordeel', lijkt van Ginkel hier, samen met Reiding en Homburg, gedacht te hebben. De twee auteurs mogen overigens nog zo graag 'in de voorste linies' samen met Van Ginkel 'terugslaan', ook nog eens namens de 'hele natuurwetenschappelijke gemeenschap', Debye's carrière in het Derde Rijk zal er nooit eenduidig door worden, omdat deze dat simpelweg niet was. Debye blijft onderdeel van de Nederlandse herinneringscultuur, zo ook het debat over hem; het leert ons hoe gevaarlijk het is om in evident politieke situaties aan de wetenschap de prioriteit te geven.